

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 105 1984

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-00757-1 (häftad)

ISBN 91-22-00759-8 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell, Uppsala 1985

okända tyska dikterna, som Edith Södergran skrev parallellt med sin svenska diktning, visar att tyskan aldrig blev ett perfekt språk för henne.»

Jänicke's studie är ägnad Edith Södergrans språkliga identifikation liksom hennes språkkänsla. Boken utgör ett inte oväsentligt bidrag till Södergranforskningen.

I Tyskland har översättningsvetenskap stämplat som en självständig disciplin, men intresset för den litterära översättningens problematik manifesterar sig numera på många håll. *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translations* (ed. T. Hermans. Croom Helm 1984) är en samlingsvolym som i anslutning till texter av olika slag – exempelvis den europeiska pikareskromanen och Mandelstams lyrik – avser att ge en översikt över en mångskiftande och komplex problematik. De sju uppsatser om litterär översättning som Gunnel Engwall och Regina af Geijerstam har samlat i *Från språk till språk* härrör från företrädare för språkinstitutionerna vid Stockholms universitet. De sju första artiklarna behandlar översättning av poesi – det gäller Chlebnikov och Majakovskij och vidare bl. a. La Fontaine, Dante och C. V. A. Strandberg – medan bibeltexternas översättningstradition har ägnats två studier. Ett par uppsatser behandlar August Blanche och Strindberg; Margareta Westman försöker komma åt på vad sätt den danske sagoberättaren kan ha haft betydelse för Strindbergs språkkänsla och Gunnel Engwall finner anledning uppvärdera John Landquists översättning av *Le Plaidoyer d'un fou*. Axel Fritz åter diskuterar i anslutning till Johann Nestroy och Blanchés pjäs Herr Dardanells anor »lokalisering och bearbetning i stället för översättning som praxis i 1800-talets underhållningsteater». Bokens fem sista uppsatser gäller översättningsproblem i synnerhet utifrån lingvistiska synpunkter. Överlag rör det sig om kvalificerade bidrag inom vad utgivarna kallar översättningens spännande forskningsfält.

Ulf Wittrock

Briefe der Nelly Sachs. Hrsg. von Ruth Dinesen und Helmut Müssener. Suhrkamp Verlag 1984.

Y. Ahren. C. B. Melchers. W. Seifert. W. Wagner: *Das Lehrstück »Holocaust»*. Wirkungen und Nachwirkungen eines Medienereignisses. Westdeutscher Verlag 1982.

Av nära nog 3 000 tillgängliga brev i offentliga bibliotek, i förlagsarkiv och i privat ägo har 235 valts ut för Ruth Dinesens och Helmut Müsseners 400-sidiga edition av *Briefe der Nelly Sachs*. »Unbeträchtigt bleiben zum grössten Teil die Korrespondenz mit Übersetzern, Briefe zu Übersetzungen schwedischer Lyrik ins Deutsche sowie Briefe rein geschäftlicher Art.» Brev till Ingeborg Bachmann och Paul Celan har inte varit disponibla. Brevurvalet föreligger på Suhrkamp Verlag, det förlag som i början av 1960-talet svarade för den första bredare presentationen av Nelly Sachs' verk i BRD och där också 1968 *Das Buch der Nelly Sachs* (redigerad av Bengt Holmqvist) utgavs. Breveditionen inleds av en fin liten levnadsteckning, som också berör Nelly Sachs' svåra sjukdomskris i början av 1960-talet. »Diese Krankengeschichte ist lange

verschwiegen worden und wäre auch hier nicht erwähnt worden, hätte nicht Nelly Sachs eben diesem übergrossen Leid ihre vollendetsten Gedichte abgerungen. Erst in der Krankheit wird die dichterische Aussage so verknüpft und gleichzeitig so durchsichtig, das sie zu den grössten Leistungen der deutschen Moderne zu zählen ist.»

En följd av brev från 1939–40 berättar om en flykt i allra sista stund från Nazityskland. Fragmentariska glimtar rymmer dessa liksom senare brev dessutom från Nelly Sachs' femtio i Berlin genomlevda år; hon var född 1891. »Es kamen die Jahre in Berlin, wo wir, ein kleiner Kreis Schriftsteller, von Erna Feld-Leonhard rezitiert, uns zusammenfanden, jedesmal in einem neuen Schauer der Angst, wer würde nun das Los treffen.» Under 1930-talets första år hade Nelly Sachs ännu kunnat publicera dikter i Berliner Tageblatt och på andra håll; »es kamen dann die jüdischen Blätter, vor allem 'Der Morgen', der dann noch vieles veröffentlichte». Der Morgen utgavs av Kulturbund Deutscher Juden, som också arrangerade de i Nelly Sachs' brev berörda recitationerna.

I ett brev till Emilia Fogelklou-Norlind i juli 1943 kommenterar Nelly Sachs en rad till den förra överlämnade diktmanuskript; några av dessa dikter trycktes som Grabschriften in die Luft geschrieben i samlingen *In den Wohnungen des Todes* (Berlin/Aufbau-Verlag, 1947). Nelly Sachs blev på olika vägar relativt snabbt underrättad om sina judiska vänners öden. Om sina elegiers och gravskrifters tillkomst förklarar hon september 1944 i brev till Walter A. Berendsohn: »Ich habe eine kranke Mutter hier. Krank vor Schreck und Entsetzen um alles was vorher erlebten, die geliebtesten Menschen sind mir von der Seele gerissen in Polen dahingegangen, und da waren es einige Nächte, wo ich ihr Sterben fühlte oder vielmehr zerrissen wurde vor Schmerz. Das sind die Elegien, das sind die Grabschriften.» Nelly Sachs beklagar i brevet att man inom Der Freie Deutsche Kulturbund i Stockholm hållit dessa hennes dikter för »obegripliga» och avböjt en recitation av dem av en skådespelare. »Ich habe nichts an den Elegien getan, ich habe sie niedergeschrieben, wie die Nacht sie mir gereicht hat.» Hos Berendsohn själv mötte Nelly Sachs emellertid en fin förståelse för sin nya inriktning på en poesi, fjärran från »Süsse und Beschwinglichkeit», som hon tidigare i Tyskland hade lovordats för, och Berendsohn såg också ett par år senare till att en uppläsning i Kulturbund verkligen kom till stånd. Nelly Sachs var förhindrad att närvara, men Walter Berendsohn rapporterade därom. Han tillade: »Es scheint mir fast ein Mirakel, mit welcher Zartheit Sie dies grauenvolle Geschehen ergreifen und vor den Richterstuhl der Ewigkeit stellen. Es mit realistischen Mitteln darzustellen ist wirkungslos, weil sich die erschrockene Seele wehrt, dies alles in sich einzunehmen, und sich bald verschliesst und verhärtet, um leben zu können. Aber die Essenz von Ihren klagenden, anklagenden und erklärenden Gedichten wird aufgenommen und bleibt haften.» Nelly Sachs citerar dessa rader i ett brev till sin tyska väninna Gudrun Dähnert. Hon skriver också om den uppgift som hon tagit på sig som diktare: »Ein Dante, ein Shakespeare wäre notwendig, der Menschheit diesen Abgrund zu zeigen, aber so muss es eine schwache Frau tun.»

De båda utgivarna konstaterar att brevurvalet har en särprägel gentemot andra brevsamlingar i och med »die Zusammenführung von Elementen aus dem Alltag einer

häuslich tätigen Frau und Einblick in die Arbeit einer bewussten Sprachschöpferin». Nelly Sachs fick ju i Sverige åtskilliga vänner bland författarna och kritikerna, och hon kunde för den tyska väninnan berätta att Sverige inte längre var Selma Lagerlöfs land. »Die junge Generation der Dichter ist sehr skeptisch fast nihilistisch eingestellt.» Nelly Sachs gav en litterär lägesbeskrivning, där Sartres dominans framhävs, och där den unga generationen betecknas som »gänzlich glaubenslos im religiösen Sinn». (Sept. 1946.) Å andra sidan visar hennes brev att hon frapperades av engagemanget för den judiska kulturen; Kafkaintresset såg hon som ett av uttrycken härför. Man kan i brevurvalet följa den efterhand alltmer positiva och vidsträckt Nelly Sachs-receptionen i Sverige liksom ute i Europa. Det kalla kriget förhindrade visserligen en vidare utgivning på Aufbau Verlag i DDR och i Adenauers BRD »ist wegen der herrschenden politischen Situation an eine Publikation nicht zu denken, da man an die Vergangenheit nicht erinnert werden will». 1949 utkom visserligen diktsamlingen Sternverdunkelung (Bermann-Fischer Verlag), men den nådde knappast alls den västtyska läsekretsen och blev rentav till en väsentlig del makulerad. »Wer sollte mit diesen Gedichten aus dem Exil etwas anfangen, die geprägt sind von jüdischen Gedankengut und bemüht, den Sehnsuchtsweg zu Gott hin offen zu halten, mit Gedichten, die von keiner Seite politisch ausgenutzt werden können, weil sie nur Stimme der Verfolgten sein wollen.» (Citerat från brevurvalets inledande biografi.)

Theodor W. Adorno förklarade ju att efter Auschwitz ingen diktning mer var möjlig, men Nelly Sachs drog inte den slutsatsen, inte heller Paul Celan; båda tog de tvärtom just själva Holocaust som tema. »Unsere Zeit, so schlimm sie ist, muss doch wie alle Zeiten in der Vergangenheit in der Kunst ihren Ausdruck finden», skrev Nelly Sachs i oktober 1948 till Gudrun Dähnert: »es muss mit allen neuen Mitteln gewagt werden, denn die alten reichen nicht mehr aus». Man kan också i sammanhanget påminna om teaterstycken som Rolf Hochhuths *Der Stellvertreter* och Peter Weiss' *Die Ermittlung*, som väckte stort uppseende i BRD såväl vid sina uruppföranden som vid senare insceneringar.

*

1983 disputerade vid tyska institutionen i Stockholm Barbro Eberan, sedan 1959 bosatt i BRD, på en avhandling som gällde »debatten om den tyska skuldfrågan 1945–1949»: *Luther? Friedrich »der grosse»? Wagner? Nietzsche? Wer war an Hitler schuld?* (Minerva Fachserie, München). Eberan hade från början avsett att behandla denna frågeställning enbart på grundval av ett litterärt material, men hon avstod härifrån eftersom hon fann att skönlitterära behandlingar av skuldfrågan ännu var mycket sparsamma under de första efterkrigsåren. Däremot existerar ett väldigt tidnings- och tidskriftsmaterial från 1945–49, som gjort det möjligt för Barbro Eberan att rekonstruera såväl de allierades skilda positioner i skuldfrågeproblematiken som tyskarnas egen uppfattning av Hitler och Det tredje rikets tolvåriga era. Framställningen i avhandlingen hålls genomgående knapp och koncis; den nya avhandlingstypen har här verkat både strängs och asketisk.

När den amerikanska filmen *Holocaust* visades över hela BRD på nyåret 1979 i alla TV:s tredje program, kunde Deutsche Taschenbuch strax annonsera: »Holocaust? Wir brauchten keine Anstösse!» Under de båda senaste decennierna hade på det förlaget ett sextiotal verk utkommit, som visade hur allvarligt man där hade tagit den tyska tidshistorien, hette det. Till stor del rörde det sig här – liksom på andra förlag – om rent dokumentära framställningar som *Kommandant in Auschwitz*. Redan före TV-visningen uppstod i BRD en häftig offentlig debatt, där fruktan för antityska ressentiment i andra länder utgjorde ett markant inslag. Också denna förhandsdiskussion redovisas i volymen *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm 'Holocaust' – eine Nation ist betroffen* (Frankfurt 1979). Förbundskanslern Helmut Schmidt förklarade strax efter visningen: »Eigentlich sollte dieser Film auch in anderen Teil Deutschlands gezeigt werden. Auch die Menschen dort haben ein Recht, Anlass und Hoff zu bekommen, über unsere gemeinsame deutsche Geschichte erneut nachzudenken.» I DDR liksom i öststaterna överhuvud har *Holocaust* emellertid inte visats.

I samband med *Holocaust*-visningen i BRD anslogs betydande summor till mediaforskning, men den fyrklöver av författare som svarar för *Das Lehrstück »Holocaust»* med dess studium av »Wirkungen und Nachwirkungen eines Medienereignisses», har inte kunnat dra fördel därav, berättar de i förordet. Verksamma vid ett psykologiskt institut vid universitetet i Köln tillämpar de en metodik – en morfologisk teori, heter det – som har utvecklats där av Wilhelm Salber och hans medarbetare sedan ett par årtionden tillbaka. (1977 utgav Salber boken *Wirkungsanalyse der Film*.) Till denna metodik hör ett bestämmande av den relevanta filmens »Wirkungsstruktur» liksom ett utnyttjande av »utförliga och differentierade djupanalyser». De fyra Kölnerforskarna konstaterar att *Wirkungsforschung* bedrivs också av sociologer, germanister, kommunikationsforskare osv., men de ser *Holocaust* som en utmaning speciellt för psykologin. »Während zu der Frage der Nachwirkungen ausserordentlich viel gesagt worden ist und meist von pädagogischen Zielsetzungen aus – zu diesem Teilbereich auch empirische Untersuchungen vorliegen, ist den unmittelbaren Wirkungen in den sieben Stunden Laufzeit des Films sehr wenig Aufmerksamkeit geschenkt worden.» I boken har i ett kapitel sammanställts en beskrivning av filmupplevelsen, där framställningen emellertid tar fasta på det gemensamma i en rad försökspersoners upplevelser.

Lärostycke är ju en Brechtsk beteckning. Som ett lärostycke av epokbildande betydelse betraktade Heinrich Böll *Holocaust*-filmen, när han deklarerade: »Es sieht so aus, als würde es in Zukunft ein '*Vor-Holocaust*' und ein '*Nach-Holocaust*' geben, wenn sich jemand – gleich auf welcher Ebene – mit Endlösung und Antisemitismus beschäftigen wird.» När filmen visades på TV-duken kände hälften av tittarna inte Det tredje riket av egen erfarenhet; de var för unga för att kunna ha upplevt Nazitysklands skräckvälde. Berendsohn hävdade som vi sett att förintelsen av judarna inte kunde framställas med realistiska medel, men *Holocausts* verkan var just betingad av dess åskådlighet och dokumentära prägel. Kölnerteamets genomgång av »wie '*Holocaust*' erlebt wurde», baserar sig på inte närmare angivna försökspersoner, däribland några Kölnerstudenter. En djupintervju i samband med *Holo-*

caust kunde ofta räcka lika länge som själva sjutimmarsfilmen, konstaterar forskarna, som framhåller att den röda tråden i all deras Wirkungsforschung inte varit själva film-storyn utan »die Geschichte der eigenen gefühlhaften Beteiligung». Undersökningens tyngdpunkt ligger dock när allt kommer omkring – åtminstone i bokens redovisning – på filmens efterverkningar; ett kapitel summerar och typifierar sålunda »die Lösungsrichtungen», som det heter, på basis såväl av djupintervjuer som av »Kritiken, Zuschauerpost, Leserbriefen, Essays und Polemiken». »Aus der Fülle des Materials lassen sich sechs typische Lösungsrichtungen herausrücken, die untereinander in Zusammenhang stehen und sich jeweils ergänzen können.»

En konklusion som de fyra Kölnerpsykologerna gör på grundval av Holocaust-receptionens vittnesbörd är denna: »Der Film hätte nicht in der Weise, die zu beobachten war, wirken können, wäre es nicht auf einen bestimmten Entwicklungsstand des Wissens, Nachdenkens und Verarbeiten verstossen, den wir als die 'Vergangenheitsbewältigung' des dritten Reiches bei Zeitgenossen und Nachgeborenen bezeichnen.»

Ulf Wittrock

Karl-Rainer von der Ahé: *Rezeption schwedischer Literatur in Deutschland 1933–1945*. (Wissenschaftliche Reihe Band 5.) Verlag Dr Bernd Kretschmer. Hattingen 1982.

Det bästa med von der Ahés bok, ursprungligen en disertation vid universitetet i Bochum, är ämnet. Det borde vara av betydande intresse att få reda på vilken svensk litteratur som ansågs vara lämplig att översätta till tyska under nazitiden, hur denna presenterades för den tyska publiken och vilka eventuella manipulationer man ansåg sig tvungna att vidta för att den nazistiska litteraturpolitiken skulle kunna svälja den. Och von der Ahé kan förstås meddela en hel del intressanta fakta som att under perioden 1933–1945 översattes 120 verk av 37 svenska författare, vilket placerar Sverige så långt fram som på femte plats i fråga om antalet översättningar. Norge låg dock före, på tredje plats, något som väl måste bero på den popularitet som Hamsun åtnjöt. Svenska marknadsledare var Selma Lagerlöf, Sven Hedin och Frank Heller med 21, respektive 17 och 12 översättningar. Heidenstam var svårare att lansera, trots de välvilliga ord om tredje riket som han strödde omkring sig under 30-talet och som Paul Grassman vid tyska legationen i Stockholm genast telegraferade hem, men ett av hans verk passade in i den politiska situationen som hand i handske. *Karolinerna* – eller *Karl XII. und seine Krieger* – nådde 1943 en upplaga på 31 000 ex. och samma år trycktes den dessutom som s. k. frontbok.

På den här punkten blir von der Ahés ovedersägliga slutsats, att medan det stora intresset för en Selma Lagerlöf får tillskrivas marknadsmässiga grunder bestods Heidenstam en lansering av ideologisk art. Attraktivt i *Karolinerna* var inte minst relationen mellan massan och ledaren. Samtidigt blottar avsnittet om Heidenstam en av de genomgående och ganska fatala bristerna i von der Ahés avhandling: den ytterst fåliga kännedomen om svensk forskning. Det ter sig oneligen rätt djävt att analysera *Karolinerna* på ett trettiotal sidor utan att fästa något som

helst avseende vid vad som skrivits i frågan av Fredrik Böök, Staffan Björck eller Erland Lagerroth. Det enda svenska aktstycke som återopas är Artur Lundkvists avsnitt i *Författarnas litteraturhistoria!* Samma frejdighet visar von der Ahé också i sin behandling av Vilhelm Moberg, där man saknar Magnus von Platen och Gunnar Eidevall, och Böök, där bl. a. Bengt Landgren, Rolf Arvidson och Tomas Forser kunde ha hjälpt honom med synpunkter.

Dessutom borde någon ha varnat författaren för att använda Knut Bäckströms *Arbetarrörelsen i Sverige* som praktiskt taget enda kunskapskälla i fråga om svensk historia. Bäckströms arbete har stora förtjänster, men det är också starkt tendentiöst och förmedlar en hel del felaktig information. Det är helt enkelt inte sant att Heidenstam var aktivist under första världskriget, lika lite som att Sven Hedin åren före samma världskrig ville erövra Danmark och Norge och ställa Finland under svensk hegemoni.

Mest besvärande med von der Ahés avhandling är emellertid att nyttigheterna esomoftast är inbakade i en tämligen floskulös prosa, där modetermerna står som spön i backen. Författaren menar sig stå på en materialistisk och dialektisk bas och hävdar därför att han utgår från den objektiva realiteten, något som antingen är en truism eller uttryck för ren och skär metafysik. Det visar sig också mycket ofta att fikonspråket och de abstrusa resonemangen endast leder fram till att banaliteter och självklarheter presenteras som om de vore nyfunna sanningar. Att Selma Lagerlöfs upplagor var större än Heidenstams sägs sålunda bero på att hennes läsarpotential var större.

Kapitlet om Hedin kan tjäna som ett gott exempel på von der Ahés tendens att förirra sig in i det alltför spekulativa. Frågeställningen är hur Hedins böcker kunde inordnas i det nazistiska Tysklands världsbild, och författaren finner det mycket lättfunna att kampen och den individuella måluppfyllelsen hos Hedin har släktytce med den tyska imperialismen. Nyckelbegreppet är »Raumüberwindung». Så långt är allt gott och väl, men man hesiterar en smula när detta sätts i samband med Lukács tes, att 1900-talets borgerliga filosofi (fr. a. Heidegger och Jaspers) har demolerat och relativiserat tidsbegreppet, en tendens som förstärktes av prefascistiska eller fascistiska tänkare som Klages. Att Hedin var med på de här noterna visas av att han i förordet till en av sina böcker skrev, att inget tidsavsnitt kunde uppvisa händelser av en sådan storhet som det sista kvartsseklet och att han inte trodde att den fortsatta utvecklingen skulle gå framåt med sådana jättekliv!

Den huvudsakliga förklaringen till Hedins stora upplagor i Nazi-Tyskland skulle alltså vara att han satte rummet över tiden, något som sägs leda till en heroisk eskapism. Däremot är inte von der Ahé särskilt intresserad av att Hedin ju faktiskt var nazistsympatisör och att hans verk tematiserar exakt det som nazilitteraturen borde tematisera: den ensammes kamp mot naturen, övermänniskan, ledarkulten, den europeiska kulturens överlägsenhet, kolonialismens välsignelser, rasföreställningar, militarism etc.

Till sist: alldeles säkert hade också von der Ahés bok vunnit i värde om författaren i större utsträckning intresserat sig för de personer, vilka som översättare och introduktörer främjade den svenska litteraturen. Då hade t. ex.